

УТВЕРДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВОБОДИ ЯК ПРАВОВОЇ ЦІННОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

APPROVAL OF ECONOMIC FREEDOM AS A LEGAL VALUE OF CIVIL SOCIETY

Панчук І.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національний університет «Острозька академія»

У статті розглянуто концепцію економічної свободи як правову цінність громадянського суспільства та основу розвитку правової держави. Зазначається, що утвердження економічної свободи як правової цінності в українському суспільстві вимагає переосмислення підходів до розуміння її сутності та значення. Економічна свобода розглядається як явище, що виходить за межі правових норм чи інститутів, пов'язаних з реалізацією людиною її економічних прав та включає також і певний культурний, а також соціальний контекст, в якому існує свобода людини як певна універсальна категорія. Утвердження економічної свободи як правової цінності полягає передусім у усвідомленні суспільством її сутності, а також того комплексу правових, економічних, моральних норм та принципів, які її забезпечують. При цьому, утвердження економічної свободи як правової цінності громадянського суспільства є важливим фактором впливу на формування економічної політики держави, адже дозволяє сформувати ефективну систему контролю за діяльністю органів влади у сфері забезпечення економічної свободи окремої особи та суспільства в цілому. Стверджується, що першочергова реалізація цінностей громадянського суспільства, зокрема і різних проявів економічної свободи, відбувається на рівні територіальної громади. Проаналізовано соціологічні дослідження тенденцій та ризиків місцевого економічного розвитку в умовах війни, а також ставлення українців до економічної свободи. На основі цього зроблено висновок про те, що органи місцевого самоврядування, шляхом сприяння реалізації жителями громади своїх економічних прав, сприяють формуванню їх економічної свободи. Вказується на необхідність змін у правовій, політичній та соціально-економічній політиці держави з тим, щоб покращити сприйняття українцями ліберальних ідей та цінностей, що лежать в основі економічної свободи.

Ключові слова: економічна свобода, громадянське суспільство, правова держава, економічні права, місцеве самоврядування, правова цінність.

The article examines the concept of economic freedom as a legal value of civil society and the basis of the development of a legal state. It is noted that the establishment of economic freedom as a legal value in Ukrainian society requires a rethinking of approaches to understanding its essence and meaning. Economic freedom is considered as a phenomenon that goes beyond legal norms or institutions related to a person's realization of his economic rights and also includes a certain cultural and social context in which human freedom exists as a certain universal category. Affirmation of economic freedom as a legal value consists primarily in society's awareness of its essence, as well as the complex of legal, economic, moral norms and principles that ensure it. At the same time, the establishment of economic freedom as a legal value of civil society is an important factor influencing the formation of the economic policy of the state, because it allows to form an effective system of control over the activities of authorities in the sphere of ensuring the economic freedom of an individual and society as a whole. It is claimed that the primary implementation of civil society values, in particular various manifestations of economic freedom, takes place at the level of the territorial community. Sociological studies of trends and risks of local economic development in the conditions of war, as well as the attitude of Ukrainians to economic freedom, were analyzed. On the basis of this, it was concluded that local self-government bodies, by facilitating the implementation of their economic rights by the residents of the community, contribute to the formation of their economic freedom. It is pointed out the need for changes in the legal, political and socio-economic policy of the state in order to improve Ukrainians' perception of liberal ideas and values, which are the basis of economic freedom.

Key words: economic freedom, civil society, rule of law, economic rights, local self-government, legal value.

Фундаментальною основою правової держави та громадянського суспільства є економічна свобода як один з аспектів свободи особистості. Забезпечення економічної свободи та утвердження її як правової цінності в українському суспільстві вимагає ґрунтовного теоретико-правового осмислення сутності цього явища. Правової цінності громадянського суспільства є особливою категорією, що втілюється в правосвідомості та правовій культурі громадян та здійснює безпосередній вплив на життя та розвиток держави і суспільства через складну систему інститутів громадянського суспільства та правової держави.

Економічна свобода, що імплементована у правову культуру українського суспільства, є необхідною умовою для відновлення України як економічно незалежної, розвиненої правової держави в умовах війни та після її закінчення. Утвердження економічної свободи як правової цінності можливе не лише внаслідок закономірних процесів політико-правового та економічного розвитку суспільства і держави, що відбуваються переважно в середині суспільних інститутів різного рівня внаслідок реалізації громадянами своїх приватних інтересів, хоча цей шлях безумовно є пріоритетним. Органи місцевого самоврядування та органи державної влади також володіють важливими правовими, політичними та економічними інструментами, що здатні вплинути на зміст та значення економічної свободи в свідомості українців.

Досліджуючи економічну свободу у межах правової, політичної чи економічної науки, експерти досить часто обмежуються розкриттям її змісту через сукупність економічних прав людини. Так, Г. Саміло стверджує, що економічна свобода полягає насамперед у тому, що кожен індивід може бути власником, реально володіти засобами, необхідними для гарантування реального прожиття суб'єкта. Він є вільним в обранні форм власності, виборі професії, роду трудової діяльності. Кожен може розпоряджатися результатами своєї праці [1, с. 115]. В той же час є думка, що людина володіє економічною свободою, що є складовою частиною її особистісної свободи, і, як наслідок, вона реалізує такі економічні права як право на працю, зайняття підприємницькою діяльністю, право приватної власності та ін. [2, с. 177].

Розглядаючи свободу загалом як фактор соціокультурних трансформацій З. Атаманюк вважає, що економічною свободою є право розпочинати або припиняти власну справу, купувати будь-які ресурси, використовувати будь-яку технологію, виробляти будь-яку продукцію і пропонувати її для продажу за будь-якою ціною, вкладати свої кошти на власний розсуд. Дослідник наголошує на таких принципах економічної свободи як економічна самостійність, економічна відповідальність та економічна рівноправність, а також зазначає, що без економічної свободи не може бути свободи особистості [3, с. 287].

Можна погодитися, що в демократичній правовій державі, економічна свобода не може існувати відокремлено від інших аспектів свободи і вона дійсно є частиною складного і комплексного явища особистої свободи. З точки зору відомого економіста та політичного аналітика М. Фрідмана економічний лад відіграє подвійну роль у розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних стосунків, певна річ, є складовою свободи в широкому сенсі, тому економічна свобода є самоціллю. З іншого боку, економічна свобода – це необхідний засіб для досягнення свободи політичної [4, с. 18]. Саме це становить основу існування громадянського суспільства – поєднання економічної та політичної свободи особи на ґрунті надійних правових гарантій їх реалізації з боку держави.

Таким чином, підхід до визначення економічної свободи як до можливості особи реалізувати свої економічні права в контексті більш широкої концепції свободи особистості видається цілком раціональним та обґрунтованим. В той же час, розглядаючи економічну свободу як необхідну для існування правової держави та громадянського суспільства правову цінність та складову свободи як основоположного правового принципу, можемо стверджувати, що вона виходить за межі будь-яких правових процедур, норм чи інститутів, пов'язаних з реалізацією людиною її економічних прав. Поняття економічної свободи є набагато ширшим, бо включає також і певний культурний, а також соціальний контекст, в якому існує свобода людини як певна універсальна категорія.

Неможливо не погодитися з Г. Клімовою, яка вказує, що для права свобода є цінністю і ціллю, що перебуває поза ним, тобто є зовнішньою причиною чи цільовою причиною. Завдання права полягає в тому, щоб забезпечити необхідні цивілізаційні умови для прямого впливу цієї цільової причини на людський дух. Людина повинна не просто знати, що вона вільна, а й чітко уявляти ту міру свободи, яка є оптимальною у правовому просторі цивілізаційного суспільства [5, с. 35].

Це твердження є цілком застосовним і для економічної свободи. Отже, з метою комплексного розуміння явища економічної свободи, її потрібно, окрім іншого, розглядати у якості певної правової цінності громадянського суспільства, як сфери реалізації приватних інтересів. Утвердження економічної свободи як правової цінності означає, в першу чергу, усвідомлення суспільством її сутності, а також того комплексу правових, економічних, моральних норм та принципів, які її забезпечують. Таке усвідомлення врешті має забезпечити формування режиму законності та правопорядку, при якому дотримання норм права, що регулюють економічні права та свободи людини не вимагатиме додаткової саморефлексії з боку громадян, а стане чимось звичним і необхідним – підґрунтям для подальшого розвитку суспільства. Економічна свобода в контексті правової держави та громадянського суспільства пов'язана з стабільним та неухильним дотриманням окремою особою та всім суспільством правових норм, принципів права, а також стандартів і правил ринкової економіки, що дозволяє забезпечити високий рівень гарантування економічних прав та свобод особи, урегульованість та узгодженість правовідносин, що виникають з їх реалізацією.

З цього приводу Л. Хижняк пише наступне: «Якщо у суспільстві економічна свобода не спирається на культуру, а переслідує лише цілі особистої економічної вигоди та влади, то наслідком цього стає роз'єднання людей, які не здатні до солідарності, а вбачають один в одному лише суперників у конкурентній боротьбі за виживання, що сприяє зростанню соціальної напруги» [6, с. 145].

Окрім того, утвердження економічної свободи як правової цінності громадянського суспільства не лише сприяє усвідомленню та відповідальному ставленню громадян

до реалізації власних економічних прав, але й є важливим фактором впливу на формування економічної політики держави. Як пише М. Савчин, ціннісні орієнтири й установки можуть мати вирішальне значення для ухвалення рішень, що впливає на правове регулювання економічних процесів [7, с. 117].

На думку дослідника, у контексті економічних свобод та економічної системи, інституційна спроможність держави полягає у забезпеченні рівних можливостей у здійсненні економічних свобод, для чого мають бути організовані відповідні інституції та процедури. Зокрема, у субстантивно-матеріальному сенсі критерій економічних свобод визначає перевірку конституційних законопроектів на предмет: належного здійснення державою негативних і позитивних обов'язків щодо забезпечення доступу приватних осіб до певних матеріальних і духовних благ, їх законних інтересів щодо самовизначення як індивіда; інституційних складових функціонування владних інститутів, заснованих, зокрема, на повазі до людської гідності, недопущення дискримінації та свавілля через поділ влади та засади саморегулювання, ініціативності, доступу до управлінських послуг; процедурних складових державності, до яких належать засади довіри, належного розслідування та розгляду всіх істотних обставин справи, заслуховування зацікавлених осіб, змагальності у процесі, права на оскарження рішень, принципу *res judicata* [7, с. 118].

В цьому контексті розуміння громадянським суспільством змісту економічної свободи шляхом утвердження її як правової цінності, дозволить йому сформувати ефективну систему контролю за діяльністю держави у сфері забезпечення економічної свободи окремої особи та суспільства в цілому. Таким чином, інституційна спроможність держави забезпечувати економічну свободу своїх громадян напряму залежить від того факту чи є така свобода цінністю для них самих.

При цьому, важливим аспектом дослідження економічної свободи повинно стати вивчення особливостей її формування як правової цінності не стільки на загальнодержавному, як на місцевому рівні. Обґрунтованою є думка О. Батанова щодо того, що ідея цінності людської особистості, її прав та свобод (у тому числі й економічних) найбільш рельєфно проявляється та знаходить свою апробацію на локальному рівні – у межах територіальних громад та процесах інституалізації муніципальної влади [8].

Дійсно, на практиці реалізація цінностей громадянського суспільства, зокрема і різних проявів економічної свободи, відбувається в першу чергу на рівні територіальної громади, з якою найбільш тісно пов'язане життя кожної людини. Територіальна громада є одним з найважливіших суб'єктів громадянського суспільства, першочерговим простором для втілення засвоєних громадянами правових цінностей. Якщо такі цінності не будуть реалізовані на місцевому рівні, то марно сподіватися, що вони стануть підґрунтям громадянського суспільства у всій державі. Саме такий вимір муніципальної демократії, як продукт локальної громадянської активності самого населення, автоматично програмує не лише демократичний політичний режим у державі та суспільстві, а й закладає підвалини його економічного розвитку та стабільності [8].

Нині місцева влада має деякий перелік можливих правових та економічних інструментів для економічного розвитку громади, що пов'язані з створенням місцевої інфраструктури, управлінням місцевими фінансами, підтримкою бізнесу у громадах та іншими заходами. І хоча подекуди доступних інструментів та ресурсів може здатися недостатньо, особливо зважаючи на складнощі та виклики, пов'язані з війною, їх максимальне використання в межах кожного регіону є необхідним для розвитку громадянського суспільства, не лише з економічної, але й з просвітницької точки зору. Адже практика дово-

дить, що економічний розвиток громади досить тісно пов'язаний з становленням ідеї економічної свободи в свідомості її жителів. Так, одним із показників економічного життя на місцевому рівні може виступати підприємницька активність. Цей показник прямо пов'язаний не тільки з наявними фінансовими можливостями, а й зі свідомістю та обізнаністю мешканців громади щодо понять та механізмів сучасної ринкової економіки, конкурентоспроможності та розвитку [9].

У звіті за результатами соціологічного дослідження у територіальних громадах Львівської області щодо тенденцій та ризиків місцевого економічного розвитку в умовах війни було підсумовано важливі аспекти успішності органів місцевого самоврядування в сфері забезпечення економічних прав жителів місцевої громади і внутрішньо переміщених осіб. Загалом, основним завданням цього дослідження було вивчення проблеми інтегрування внутрішньо переміщених осіб та релокованих підприємств в економічне життя громад, оцінити перспективи функціонування релокованих підприємств і життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб в територіальних громадах з урахуванням поглядів, переконань, очікувань різних зацікавлених сторін, глибше зрозуміти мотивацію внутрішньо переміщених осіб щодо працевлаштування та виявити перешкоди діяльності релокованого бізнесу в приймаючих громадах. Було з'ясовано, що, на жаль, регуляторні можливості органів місцевого самоврядування обмежені та не мають значного впливу на пошкодження чи відновлення економічної активності у громаді. Зниження ставок місцевих податків та зборів мало впливає на активізацію підприємницької діяльності в громаді, а тому не дає суттєвого ефекту для зростання податкових надходжень до місцевого бюджету. Тобто, органи місцевого самоврядування мають дуже обмежений вплив на податковий клімат у громаді. Значно більший позитивний вплив на формування підприємницького середовища в громаді в сучасних умовах має налагодження комунікації та довіри між підприємцями та органами місцевого самоврядування [10].

Не зважаючи на такі невтішні висновки щодо ефективності застосування наявних інструментів економічного розвитку громади, зусилля органів місцевого самоврядування повинні бути спрямовані на всебічну підтримку реалізації економічних прав громадян. Створення нових робочих місць, сприяння розвитку бізнесу, реалізації підприємницьких ініціатив мешканців громади та внутріш-

ньо переміщених осіб, створення нових можливостей для підприємців, інформаційний супровід у межах наявних можливостей сприятиме формування позитивного досвіду реалізації жителями громади своїх економічних прав, а отже і утвердження в їх свідомості ідеї економічної свободи.

Дослідники Р. Левін та Г. Даценко проаналізували ставлення українців до економічної свободи порівняно з країнами-лідерами світового рейтингу The Index of Economic Freedom. Порівняння показало, що українці значно менше схвалюють збільшення приватної власності в бізнесі, ніж жителі країн-лідерів світового рейтингу економічної свободи. Серед причин є та, що на час вимірювання за віком більше третини населення формувалися ще в радянській системі соціалізації, відтак вони все ще з розумінням сприймають старі ідеї абсолютизації ролі держави, патерналізму, колективізму тощо, чим значною мірою зумовлюють повільність темпів перетворення суспільної свідомості з архаїки на модерні [11, с. 105]. Треба зауважити, що в основу такої оцінки було покладено фундаментальний постулат економічного лібералізму про мінімізацію втручання держави в економіку. Отже, це дозволяє нам лише частково оцінити рівень закріплення економічної свободи як правової цінності в правосвідомості та правовій культурі українців. Водночас такі результати дослідження сигналізують про необхідність змін у правовій, політичній та соціально-економічній політиці держави з тим, щоб покращити сприйняття українцями ліберальних ідей та цінностей, що лежать в основі економічної свободи.

Таким чином, економічна свобода є частиною свободи особистості та не може існувати відокремлено від інших її аспектів. При цьому утвердження економічної свободи як правової цінності є однією з гарантій її практичного втілення. Зважаючи на те, що українське суспільство історично мало обмежений досвід свободи, в тому числі і свободи економічної, оновлення підходів до її тлумачення є важливою умовою подальшого становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства. У цьому контексті важливим є заохочення українців до реалізації їх економічних прав, в першу чергу зусиллями органів місцевого самоврядування на рівні територіальної громади. Це сприятиме правовому та економічному розвитку держави та закладе міцне підґрунтя для її майбутнього швидкого відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саміло Г. О. Теорія держави і права : навчальний посібник. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 348 с.
2. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород : Видавництво "РІК-У", 2020. 224 с.
3. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 316 с.
4. Фрідман М., Фрідман Р. Капіталізм і свобода / пер. з англ. Н. Рогачевська. Київ : Наш формат, 2017. 216 с.
5. Клімова Г. Свобода як цінність правової культури. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції, 13–14 травня 2021 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. : Вектор, 2021. С. 32–36.
6. Хижняк Л. М. Метаморфози економічної свободи в умовах організованого ринку. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2009. Вип. 23. С. 142–146
7. Савчин М. Чотири вершини трансформацій: ефективність правового регулювання та економічні інституції. *Право України*. 2019. № 4. С. 89–134
8. Батанов О. Економічні права у сфері місцевого самоврядування : муніципально-правові аспекти інституціоналізації та реалізації. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 68–73
9. Білоус Я. Ю. Теоретичні аспекти організаційно-економічного забезпечення розвитку територіальних громад України. *Ефективна економіка*. 2022. № 3. URL: http://www.economy. nauka. com. ua/pdf/3_2022/75. pdf (дата звернення: 20. 04. 2024).
10. Тенденції та ризики місцевого економічного розвитку в умовах війни: звіт за результатами соціологічного дослідження (методом фокус-групових інтерв'ю) у територіальних громадах Львівської області URL: https://decentralization. ua/uploads/attachment/document/1213/LED_Report_Focus_Group_Lviv_2022. pdf (дата звернення: 20. 04. 2024).
11. Левін Р. Я., Яценко Г. Ю. Ставлення українців до економічної свободи. *Economy of Ukraine*. 2024. № 67. С. 92–108.